

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

(ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ—Ο ΠΟΙΗΤΗΣ)

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κίνησε ὥς τώρα τὴν προσοχὴ πολλῶν μελετητῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἔτσι ἔγινε προσπάθεια νὰ προωθηθοῦν κάπως ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ ποιητῆ τῆς Θυσίας μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, στὴ σχέση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἑρωτοκρίτου, στὴν ἀναζήτηση καὶ τελικὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ πραγματικοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἔκδοσή του, τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τὸ χαραχτῆρα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου τῆς Θυσίας.

Δυστυχῶς ἡ σχετικὴ ἔρευνα δὲν ἀκολούθησε πάντα τὴ μέθοδο ποὺ χρειαζόνταν· κι' αὐτό, γιατί στὸ πεδίο τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας—παρθένο, μ' ὅλες τὶς ὥς τώρα φιλότιμες καὶ ἀξιόλογες συχνὰ προσπάθειες—δὲν παρουσιάστηκαν ἀκόμη πολλοὶ μελετητὲς ποὺ μὲ τὴ ζυγισμένη τους μέθοδο καὶ τὴ σύντονή τους ἀπασχόληση μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ νὰ μπορέσουν νὰ προωθήσουν αἰσθητὰ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Μία ἀπὸ τὶς λίγες ἀξιόλογες συμβολές—ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε οὐσιαστικὴ μελλοντικὴ ἔρευνα—τὴν ὀφείλομε στὸ John Mavrogordato, τὸ γνωστὸ νεοελληνιστὴ τοῦ Λονδίνου, ποὺ μὲ μελέτη του ἀποκαλυπτικὴ¹ μᾶς ἔδειξε ὅτι τὸ πραγματικὸ πρότυπο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι τὸ θεατρικὸ ἔργο Isach τοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Luigi Groto, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1586. Συνέχεια τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Γεωργίου Ζώρα μὲ τὸν τίτλο: «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (Ἀθήνα 1945).

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Ζώρα, καθὼς καὶ παλαιότερη ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μέγα (κριτικὴ ἔκδοση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ μὲ πλατεῖα εἰσαγωγή) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1943, μοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ

¹) J. Mavrogordato, The greek Drama in Crete in the 17 Century. A Postscript (Journal of Hellenic Studies, τ. 48 [1928], σ. 75-96 καὶ 243-6).

ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐξέταση ζητημάτων ἀπὸ κεῖνα ποὺ θίγονται καὶ συζητοῦνται στὰ δύο παραπάνω δημοσιεύματα.

1. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

Ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης, ποὺ τοῦ χροστοῦν ἄπειρα οἱ σχετικὲς ἐρευνες, διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν² πὼς ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ἔργο τοῦ Βιζέντζου Κορνάρου, τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ τοῦ Ἑρωτοκρίτου, καὶ προσθέτει μάλιστα πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητὴς στὰ χρόνια τῆς νιότης του καὶ προτοῦ γράφῃ τὸν Ἑρωτόκριτο. Στὴν πραγματεία μου «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου» (Ἀθήνα 1938), σελ. 153, ξεκινῶντας ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός πὼς ὑπάρχουν κοινοὶ στίχοι στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἑρωτόκριτο καὶ θέλοντας νὰ διαπιστώσω, ποῖο ἀπὸ τὰ δύο ἔργα χρησίμευσε σὰν πηγὴ στὸ ἄλλο, μελετῶ τὸ ζήτημα ποῖα ἡ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο ἔργων. Ἐχοντας ὡς βάση τὴν σχέση τοῦ Ἑρωτοκρίτου μὲ τὸ πρότυπό του, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» (σχέση καθορισμένη λεπτομερειακὰ στὴν παραπάνω μελέτη μου) φτάνω νὰ διατυπώσω τὴ γνώμη τούτη: Ἄν ὅταν γίνῃ λεπτομερειακὴ σύγκριση τῆς Θυσίας μὲ τὸ πρότυπό της, τὸν Isach τοῦ Groto, (ἔργο ποὺ δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶπαμε, τὸ 1586), πειστοῦμε πὼς σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἀπαντοῦν μέσα στὸ ἰταλικὸ ἔργο τοῦ Groto, στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο (ἢ τουλάχιστο βρεθοῦν στίχοι τοῦ Groto ποὺ ἀ ν α μ φ ι σ β ῆ τ η τ α ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γραφοῦν στίχοι τῆς Θυσίας, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους στάθηκαν καὶ αὐτοὶ πρότυπο γιὰ στίχους τοῦ Ἑρωτοκρίτου), πρέπει τότε νὰ δεχιοῦμε πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἑρωτόκριτο. Ἄν ἐξ ἄλλου, ἔλεγα, σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ (ἢ ποὺ συνδέονται α ἰ τ ι ο κ ρ α τ ι κὰ ἀναμεταξύ τους) τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἀπαντοῦν στὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ κρητικοῦ ἔπους, αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἐχοντας στήριγμα ὅσα ὡς τότε κάτεχε ἡ ἔρευνα καὶ ἀκόμη τὸ ὅτι μερικοὶ στίχοι ἀπὸ κείνους ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο καὶ στὴ Θυσία (οἱ στίχοι Ἑρωτόκρ. Α 57-8—Θυσία 379-80, Ἑρωτόκρ. Δ 403—Θυσία 50-1, Ἑρωτόκρ. Ε 1392—Θυσία 968) ἔχουν τὴν πιθανώτατη πηγὴ τους στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα, διατύπωσα τὴ γνώμη ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία. Ὁ Samuel Baud-Bovy³ ξεκινῶντας ἀπὸ τὴς πα-

²) Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἑρωτόκριτος, σ. CXX.

³) S. Baud-Bovy, Sur l'auteur et la date du Sacrifice d'Abraham et de l'Érotokritos (Byzantion, τ. 13, σ. 743).

ραπάνω σκέψεις μου και έχοντας διαπιστώσει από δική του έρευνα, καθώς γράφει (πουν, όσο ξέρω), δέν την έδωσε ακόμα στη δημοσιότητα) πώς κανέναν από τους κοινους στίχους της Θυσίας και του Ἐρωτοκρίτου δέ βρίσκεται μέσα στον Isach του Groto, δέχεται χωρίς επιφύλαξη τή γνώμη μου για την προτεραιότητα του Ἐρωτοκρίτου. Τό συμπέρασμα αυτό τό αποδέχεται και ο Γεώργιος Μέγας⁴ σάν πολυ πιθανό.

Ἀπό τό άλλο μέρος ο Γεώργιος Ζώρας στην τελευταία μελέτη του για τις πηγές της Θυσίας ξαναγυρίζει στο θέμα πείρνοντας αφειρητά στις παρατηρήσεις του από τή δική μου υπόθεση για την προτεραιότητα του Ἐρωτοκρίτου. Πρώτα-πρώτα δέχεται σά σωστή την παραπάνω άρχή πουν έθεσα και πουν την εφαρμόσα και εγώ και ο Baud-Bovy. Τήν ίδια άρχή την εφαρμόζει στη μελέτη του (σελ. 97 κ.εξ.) και ο Ζώρας και νομίζει πώς αποδείχνει ότι άρκετοι στίχοι πουν ίπαν-τούν στον Isach του Groto βρίσκονται και στη Θυσία και στον Ἐρωτοκρίτο, μεταβιβάστηκαν από τό πρώτο έργο στο δεύτερο και ότι επομένως ή προτεραιότητα της Θυσίας «καθίσταται σχεδόν βεβαία».

Προτού συζητήσω τὰ επιχειρήματα του Ζώρα, θέλω νά τονίσω κάτι αυτονόητο, πουν μολαταύτα μέ μεγάλο κίνδυνο για τὰ συμπεράσματά του τό παραβλέπει ο Ζώρας: Ὅταν κάνουμε λόγο για στίχους κοινους πουν απαντούν στον Ἰσαάκ, τή Θυσία και τον Ἐρωτοκρίτο δέν πρέπει νά έννοοῦμε — προς Θεοῦ! — στίχους μέ τό ίδιο νόημα, μήτε στίχους πουν παρουσιάζουν κάποια όμοιότητα στη διατύπωση. Ἰδίως ανάμεσα στη Θυσία και τον Ἐρωτοκρίτο είναι φυσικό νά υπάρχουν χτυπητές όμοιότητες και στη φράση και στο νόημα — αφού δά, όπως δεχόμαστε, είναι πιθανό πώς έχουμε μπροστά μας ἕνα ποιητή, τον Κορνάρο, πουν έγγραφε και τὰ δύο έργα. Δέν πρέπει δηλ. νά χρησιμοποιήσουμε στην έρευνά μας κοινους τόπους στη σκέψη και στη διατύπωση, πουν δέν μπορεί παρὰ νά είναι πάμπολλοι και στη Θυσία και στον Ἐρωτοκρίτο, αλλά και στην κορητική λογοτεχνία γενικότερα, κι' ακόμη σέ κάθε λογοτεχνία. Πρέπει νά βρούμε στίχους ή απόλυτα όμοιους (πραγματικά κοινους) ή στίχους πουν αναμφισβήτητα ανάμεσά τους υπάρχει μιὰ αιτιώδης σχέση, στίχους πουν δείχνουν έξάρτηση, αδιάφορο αν μοιάζουν πολυ ή λίγο, γιατί καιμιὰ φορὶ αιτιώδης σχέση υπάρχει και ανάμεσα σέ στίχους πουν δέ μοιάζουν αισθητά αναμεταξύ τους. Αυτους τό αισθητήριο, τό λεπτό αισθητήριο του έρευνητή θά τους αποκαλύψη. Βρήκε τέτοιους στίχους Θυσίας και Ἐρωτοκρίτου, στίχους μέ αναμφισβήτητη αιτιώδη σχέση

⁴ Γ. Μέγας, Θυσία του Ἀβραάμ, σ. 43.

ἀναμεταξύ τους, στίχους που νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν Ἰσαὰκ τοῦ Groto; Ἀδίσταχτα πιστεύω — καὶ ἀπὸ τὰ πρὶν συμφωνεῖ, ὅπως εἶδαμε, μαζί μου ὁ Baud-Bovy — πὼς δὲ βρῆκε τοὺς στίχους αὐτοὺς που ἀναζητοῦσε ὁ Ζώρας. Κι ὁ ἴδιος ἄλλωστε (σ. 97) μὴν πιστεύοντας ἀπόλυτα στὸ ἀποτέλεσμα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του γράφει: «*ἡ ἐξάρτησις δὲν εἶναι εἰς ὅλα* [= τὰ παραδείγματα που ἀναφέρει] *ἐξ ἴσου καταφανῆς ἐκ πρώτης ὄψεως*». Ἀλλὰ μήπως εἶναι «καταφανῆς» ἡ ἐξάρτηση σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Ζώρα; Καὶ πάλι ἀπαντῶ ἀδίσταχτα: ὄχι. Οἱ στίχοι τοῦ Ἑρωτοκρίτου που φέρνει σὰν ἐπιχειρήματα ὁ Ζώρας εἶναι στίχοι που ἀπλῶς περιέχουν ἐκφράσεις ἀγαπημένες στὸν ποιητὴ που ἀπαντοῦν καὶ στὴ Θυσία. Κανείς, νομίζω δὲν μπορεῖ νὰ δεχτῇ ὅτι ἐκφράσεις: «*ἐχλόμενε καὶ ἔγινε σὰ νεκρός*», «*χάνεται ἡ δύναμη καὶ τὸ αἷμα πηγαίνει στὴν καρδιά*», «*τὸ παιδί εἶναι θάνατος*» *στὰ γερατειὰ τοῦ πατέρα*», «*δὲν ἔχω πόδια νὰ σταθῶ*», «*βύζαγμα τοῦ παιδιοῦ τρία χρόνια*» (ὁ ἀριθμὸς *τρία* δὲν ἀπαντᾷ στὸ Groto), «*ἡ χαρὰ φέρνει λιγοθυμιά ἢ θάνατο*», κανείς δὲ θὰ δεχτῇ ὅτι ἐκφράσεις σὰν αὐτὲς μποροῦν νὰ δηλώνουν ἐξ ἴρτησης ἑνὸς ποιητῆ ἀπὸ ἕναν ἄλλο. Ἕνας στίχος — καὶ μονάχα ἕως αὐτός — : Ἑρωτοκρίτος Δ 733 :

τὰ μάτια τῇ χαμήλωσε, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
καὶ Θυσία 937 :

χαμήλωσε τὰ μάτια σου, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα τοῦ Ζώρα, ἂν ὁ στίχος αὐτὸς ἀπαράλλαχτος ἀπαντοῦσε καὶ στὸ Groto, (ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ στίχος ἀπαντᾷ ἔτσι :
tu china il capo in giù),

ἂν δηλαδὴ συνέβαινε στὰ χωρία αὐτὰ ὅ,τι συμβαίνει στὰ χωρία Ἑρωτόκρ. Α 57-8 — Θυσία 379-80, που τὸ Ἑρωτοκρίτειο προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ προτύπου τοῦ Ἑρωτοκρίτου, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιες λέξεις: Γιὰ μένα καὶ μόνη αὐτὴ ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ προτύπου τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου καὶ τῆς Θυσίας εἶναι ἱκανὴ νὰ στηρίξη τουλάχιστο ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἄν ὁ Ζώρας μποροῦσε νὰ μᾶς φέρῃ ἕνα ἀντίστοιχης δύναμης ἐπιχειρήματα, τότε τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν προτεραιότητα θὰ παρουσιαζόταν διφορούμενο. Τὴν ἀδυναμία του νὰ φέρῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν καταλαβαίνει κι ὁ ἴδιος ὁ Ζώρας, ἀφοῦ σὲ κάθε καινούργιο ἐπιχειρήμα του αὐθόρμητα ἐκφράζεται ἔτσι: «*Ἀνάλογος εἶναι ἡ περιγραφή...*», «*Συγγενεῖς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἑρωτοκρίτου...*», «*Ἀπὸ τοὺς στίχους τούτους τῆς Θυσίας φαίνεται ὅτι ἐνεπνεύσθη καὶ ὁ Κορνάρος...*» κλπ.

Ὁ Ζώρας στηρίζει τὴν ὑπόθεσίν του γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς Θυσίας καὶ σὲ εἰκόνες μεταφορικές ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Isach, τῇ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο : παρομοιάζεται λ.χ. ὁ ἄνθρωπος μὲ πύργο γιὰ τὴ δύναμή του (Isach Δβ, Θυσ. 952, Ἐρωτόκρι. Β 2094). Ἀλλὰ ἡ λέξη *πύργος* χρησιμοποιεῖται στὴν ἴδια μεταφορική χρῆση καὶ στὴν Ἐρωφίλη (Γ' 217 :

σὺν πύργος στέκω ἀδυνατὸς καὶ τρέμω σὺν καλάμῃ).

Καὶ μετὰ λοιπὸν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα στὴν τελευταία μελέτη του ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω μὲ τὸ Baud-Bovy καὶ τὸ Μέγα τὴν πρώτη μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Θὰ ἤθελα μάλιστα νὰ ἔφερνα καὶ ἓνα πρόσθετο σχετικὸ ἐπιχείρημα—ποὺ ἔχει τὴ δύναμή του μόνο ἂν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τῶν ποιητῶν Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου : Ἄν ὁ Κορνάρος εἶχε γράψει στὰ νιάτα του τὴ Θυσία, μιλῶντας γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του στὸ τέλος τοῦ Ἐρωτοκρίτου θὰ παρᾶλινε νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἔγραψε καὶ τὴ Θυσία ;

Ἀλλὰ τώρα ἂς προσπαθήσωμε νὰ προχωρήσωμε πρὸ πέρα στὴν ἐξέταση τοῦ χρονολογικοῦ ζητήματος τῆς Θυσίας.

Τὸ βενετικὸ χειρόγραφο τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου τελειώνει μὲ τοὺς στίχους :

*Στοὺς χίλιους ἑξακόσιους τριανταπέντε ἐγίνη
ἐν βέρσο ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ εὐλάβεια γιὰ νὰ δίνη·
ὅσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι τὸν Κύριον νὰ ὑμνοῦσι,
ἀπὸ καρδιάς, ὡς εἶν' πρεπὸ, νὰ τὸν δοξολογοῦσι
σὺν τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι μαζὶ μὲ τὴν Μαρίαν
τὴν Θεοτόκον τὴν Κερά, τοῦ κόσμου σωτηρίαν.*

Ἐχῶ τὴ γνώμη πὺς οἱ στίχοι αὗτοὶ δὲ βγῆκαν ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ ποιητῆ· δὲν ἀπαντοῦν ἄλλωστε καὶ στίς βενετικὰς ἐκδόσεις. Γράφτηκαν ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, δὲ νομίζω ὅμως πὺς ἔχουν τὸ νόημα ποὺ συνήθως τοὺς δίνομε. Μὲ τοὺς δύο πρώτους στίχους θέλησε ὁ ἀντιγραφέας νὰ μᾶς δηλώσῃ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος καὶ ὅχι τῆς ἀντιγραφῆς του. Τὸ *ἐγίνη* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχῃ ὑποκείμενο τὴ λέξη «Θυσία» (=τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Θυσίας, ὅχι τὸ ἀντίγραφο). Καὶ παρακίτω ἄλλωστε διαβίζομε : *ὅσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι*. Μὲ τὸ «ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ» δὲν ὑποδηλώνεται ὁ ἀντιγραφέας, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής. Τὸ *ἐν βέρσο* τοῦ δευτέρου στίχου ἔχει τὴ σημασία ὅτι ὁ Κρητικὸς ποιητὴς ἔφερε σὲ στίχους, μὲ ποιητικὸ δηλαδὴ τρόπο ἐκμεταλλεύτηκε τὴν πολὺ γνωστὴν ὑπόθεση τοῦ γεγονότος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πράγμα ποῦ, ὅπως μᾶς ἀφάνει νὰ ὑποθέσωμε, στὰ ἑλληνικὰ βέβαια, δὲν εἶχε γίνεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ του.

Ἀκόμη καὶ τὸ ἐνλάβεια γιὰ νὰ δίνη τοῦ δευτέρου στίχου ταιριάζει περισσότερο στὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ παρὰ στὴν ἐργασία τοῦ ἀντιγραφέα. Ἀλλὰ καὶ ἀλλιῶς θὰ ἦταν περίεργο ὁ ἀντιγραφέας νὰ μιλοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του σὰ γιὰ ἓνα Κορητικὸ καὶ νὰ μὴν ἀνάφερε τὸ ὄνομά του, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια τῶν ἀντιγραφέων.

Ὁ Μέγας (ἐκδοσὴ Θυσίας, σελ. 20) δὲ δέχεται πὼς οἱ παραπάνω στίχοι μιλοῦν γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ποιήματος καὶ φέρνει καὶ τοῦτον τὸν πρόσθετο λόγο: πὼς οἱ στίχοι αὗτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Τίποτα ὅμως δὲ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τῆς Θυσίας τοὺς ἤξεραν τοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας (ἢ παράδοσιν τῶν ἐκδόσεων πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν παράδοσιν τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας), οὔτε κι' ἂν τοὺς ἐγνώριζαν πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τυπώσουν στίς ἐκδόσεις τους, ἀφοῦ μάλιστα καὶ δὲν κατονομάζαν τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου. Τὸ 1635 λοιπὸν εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε τὸ ποίημα· δὲν ξέρω μάλιστα μήπως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χειρογράφου εἶχε ὑπ' ὄψιν του ἐκδοσὴ τοῦ ποιήματος μὲ χρονολογία 1635. Γιατὶ ἂν αὐτὸ πραγματικὰ συνέβαινε, τότε ἡ ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Legrand (Bibliothèque grecque vulgaire, τόμ. I σ. XXV) γιὰ δῆθεν ἐκδοσὴ τοῦ 1535 θὰ προέρχεται ἀπὸ πραγματικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1635. Ἐδῶ ἄς σημειώσω πὼς ὁ Legrand (ὁ.π.) δὲ μᾶς δίνει τὸν τίτλο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς παρὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ τελευταίου της φύλλου τὴν παρακάτω σημείωση: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐν Βενετία κατὰ τὸ ἀφ' ἧς σωτήριον ἔτος. Venetis 1535». Δέχομαι τὴ γνώμη τοῦ Μέγα (ἐκδ. Θυσίας, σελ. 13) πὼς τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι, προσθέτω μάλιστα ξεκινώντας ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ του διατύπωση πὼς εἶναι σημείωμα ἀνθρώπου ποὺ ζῇ σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Δέχομαι δηλαδὴ ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ Στέφανο Ξανθοῦδιδην (ἐκδ. Ἑρωτοκρίτου, σελ. CXIX) πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ σφάλμα καὶ πὼς πρέπει τὸ 1535 νὰ διαβαστῇ 1635. Τὸ σφάλμα αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ὀφείλεται ἢ σὲ ἀντιγραφικὴ παραδρομὴ τοῦ Legrand ἢ σὲ λάθος κείμενον ποὺ ἔγραψε τὸ χειρόγραφο σημείωμα. Δὲν ἀποκλείω καὶ αὐτὸς νὰ ἤξερε τὸ 1635 σὰν τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε ἢ δημοσιεύτηκε ἡ Θυσία καὶ αὐτὸ νὰ θέλησε νὰ δηλώσῃ, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο τὸ ἔγραψε μὲ κάποια ἀνακρίβεια.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅπωςδήποτε τὸ μόνο βέβαιο συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε τὸ 1635 καὶ μένει ἀμφίβολο ἂν τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο. Εἴτε ποιητὴς τῆς Θυσίας θεωρηθῇ ὁ Κορνάρος, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοὶ καὶ δέχτηκα κ' ἐγὼ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη⁶, εἴτε

ἄλλος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ ποιήματος, ὅπως δὴποτε περίεργο φαίνεται γιατί δὲν ἀναγράφηκε τὸ ὄνομά του στὴν ὑποτιθέμενη ἔκδοση τοῦ 1635 ἢ καὶ στὶς ἐκδόσεις τῆς Θυσίας ποὺ ἀκολούθησαν. Ἀλλὰ μήπως εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα λογοτεχνικοῦ ἔργου τῶν χρόνων αὐτῶν ποὺ τυπώθηκε χωρὶς ν' ἀναφέρεται ὁ συγγραφεὺς του :

Καὶ ἓνα συμπέρασμα γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἑρωτοκρίτου : Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ποιὸς εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία καὶ ἀφοῦ δεχόμαστε, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε μετὰ τὸν Ἑρωτόκριτο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀνεπιφύλαχτα πὼς ὁ Ἑρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1635.

2. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Στέφανος Ξανθοῦδίδης μὲ κάποιον δισταγμὸ ὑποστήριξε⁶ πὼς ποιητὴς καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ὁ Βιτζέντζιος Κορνάρος, ὁ δημιουργὸς τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἀπὸ τότε καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Γ. Ζώρας⁷, S. Baud-Bovy⁸) καὶ ὁ συγγραφεὺς τούτης τῆς μελέτης⁹ ὑποστήριξαμε, ἄλλοι μὲ δισταγμὸ καὶ ἄλλοι ἀνεπιφύλαχτα, πὼς πρέπει νὰ ταυτιστοῦν οἱ ποιητὲς Ἑρωτοκρίτου καὶ Θυσίας. Στηρίζαμε τὴ γνώμη μας αὐτὴ προπάντων στὴ λεχτική καὶ φραστική ὁμοιότητα τῶν δύο ποιημάτων, καθὼς καὶ στὸ ὅτι κοινοὶ στίχοι ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο κείμενα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ θὰ ἦταν ἀξιόλογες ἐνδείξεις γιὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν, ἂν, ὅπως ἔγραφα¹⁰, μπορούσαμε νὰ στηρίζουμε τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας στὸ γνήσιο κείμενο τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴ δηλαδὴ ἔκδοση τοῦ ποιήματος.

Ὅσο γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινῶν στίχων, ὁ Γεώργιος Μέγας¹¹, καθὼς δὲ δέχεται τὴν τάση νὰ ταυτιστοῦν οἱ δύο ποιητὲς, συμφωνεῖ μὲ τὸ Φῶτο Πολίτη ποὺ ὑποστήριξε¹² πὼς ἡ παρουσία τῶν κοινῶν στίχων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ στίχοι τοῦ πρώτου ποιητῆ ἔγιναν κτῆμα λαϊκὸ καὶ τοὺς ξαναπῆρε ὁ δεῦτερος ποιητὴς ἀπὸ

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

⁷) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἑρωτόκριτος, σ. CXVIII - CXX.

⁸) Γ. Ζ ῶ ρ α, Ἑρωτόκριτος καὶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Νέα Ἑστία, ἔτος 11 [1937], τόμ. 22, σ. 1605-14).

⁹) S. B a u d - B o v y, Sur l' auteur et la date du Sacrifice d' Abraham (Byzantion, τ. 13, σ. 739-44).

¹⁰) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

¹¹) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, ὁ. π., σ. 143.

¹²) Γ. Μ έ γ α, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39.

¹³) Ἑφημερ. «Πρωΐα» τῆς 25 Μαρτίου 1933.

τὸ λαό. Στὴ γνώμην ὅμως αὐτὴ τοῦ Φώτου Πολίτη ἀντιπαρατηροῦμε τοῦτο: πὼς οἱ κοινοὶ στίχοι τῶν δύο ποιημάτων δὲ μοιάζουν μὲ τυπικές, παροιμιακές φράσεις ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι μένει μονάχα ἡ περίπτωση νὰ εἶχε ἐπίδραση ὁ π ρ ὠ τ ο ς ποιητῆς πάνω στὸ δ ε ύ τ ε ρ ο , περίπτωση ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀποκλείσωμε, ἂν κοινοὶ φραστικοὶ τρόποι ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο ποιήματα δὲ μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν.

Ὁ Μέγας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω γνώμη τοῦ Φ. Πολίτη διατυπώνει καὶ ἄλλα ἐπιχε ρήματα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ. Ὑποστηρίζει πρῶτα-πρῶτα¹³ πὼς τὰ δύο ἔργα, ἡ Θυσία καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν μποροῦν νὰ προσέχωνται ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητὴ, γιατί ἡ Θυσία εἶναι ἔργο μὲ θρησκευτικὸ χαραχτῆρα, ἐνῶ ὁ Ἐρωτόκριτος ἔργο μὲ χαραχτῆρα ἐρωτικό. Κι' ἀκόμη, γιατί ἐνῶ ἡ Θυσία προδίνει ποιητὴ θρησκο, δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρήσω κάτι ποὺ ἀμέσως κάνει ἐντύπωση στὸ μελετητὴ: ὅτι ὁ ποιητῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴ· ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ μὴ βροῦν θέση στὸ ποίημά του στοιχεῖα ὁλότελα ξένα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὅπως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε καὶ τοῦτο: πὼς ὁ Κορνάρος τοποθετῶντας τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του «*ς τοὶ περαζόμενοις καιροῖς ποῦ οἱ Ἕλληνες ὀρίζα*» προσθέτει πὼς «*δὲν εἶχε ἡ πίστις ντως θεμέλιο μηδὲ ρίζα*». Ὁ δεῦτερος αὐτὸς στίχος φανερώνει τὴν ἀναμφισβήτητη χριστιανικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀναγκάζει τὸ χριστιανό, τὸ θρησκο, ἂν θέλετε, ποιητὴ μῆτε πάντοτε μῆτε μὲ τὸν ἴδιο καλλιτεχνικὸ τρόπο νὰ δίνει ἔκφραση στὴ θρησκευτικότητά τῆς ψυχῆς του. Ἴσως μάλιστα τὴν ἐκδηλᾷ ἐρωτικὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπὸ εὐλάβεια καὶ εὐσέβεια νὰ μὴ θέλησε νὰ τὴ φέρῃ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοποθέτησε τὰ γεγονότα σὲ χρόνους προχριστιανικοὺς, πρωτοτυπώντας σὲ τοῦτο, γιατί τὸ πρότυπο, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «*Paris et Vienne*» ἔχει χαραχτῆρα θρησκευτικὸ καὶ ἐρωτικὸ συνάμα. Προσθέτω ὅμως καὶ τὸ ἑξῆς: ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη γενικὰ ψυχὴ κλείνει μέσα τῆς ἀπὸ φυσικὸ τῆς ἀντιθέσεις, εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζωνται περισσότερες στὸ λογοτέχνη καὶ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ τὸν κινοῦν στὴ δημιουργία ποικίλα κατὰ καιροὺς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ αἷτια. Γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ ἓνα μοναχικὸ παράδειγμα ποιητῆ, ἀναφέρω τὸ Luigi Groto, τὸν ποιητὴ τοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, τοῦ Isach, ποὺ καὶ αὐτονοῦ ὁ χαραχτῆρας εἶναι βέβαια ἀπόλυτα θρησκευτικός. Πῶς μπόρεσε ὁ Groto νὰ γράψῃ καὶ

¹³) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39-40.

ἄλλα ἔργα ὁλότελα διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Isach, ὅχι μονάχα τὴν «Adriana» (ἔργο ποὺ παλιότερα θεωρήθηκε σὰν πιθανὸ πρότυπο τοῦ Ἑρωτοκρίτου¹⁴), ἀλλὰ καὶ τὴ Δαλιδά (1572), τραγωδίαν ὅπου, καθὼς πιστεύεται¹⁵, ἔδωσε τὴ μεγαλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν τάση καὶ τὴν ἀγάπη του στὸ φρικαλέο; Ἀλλὰ μήπως κι' αὐτὸς ὁ Τάσσος, ὁ συγγραφέας τοῦ ποιητικοῦ καὶ χαριτωμένου «Aminta», δὲν ἔγραψε μὲ μίμηση τοῦ παλιοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τὸν «Torrismondo» του¹⁶;

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω λόγο ὁ Μέγας νομίζει (δ.π. σελ. 40) πὼς ἀντιμάχονται τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν «αἱ διαφοραὶ περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς στιχουργίας καὶ τῆς ρίμας». Ἔτσι νομίζει (δ.π. σελ. 34) πὼς ἡ μετρικὴ μορφή τῆς Θυσίας δὲν εἶναι ὅσο τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἄψογη. Ἔχει δηλ. ἡ Θυσία «διαστροφὰς τοῦ τονισμοῦ πρὸς ἐξοικονόμησιν τοῦ μέτρου οἷας ἐν τῷ Ἑρωτοκρίτῳ δὲν ἀπαντῶμεν». Λοιπὸν, ὅσο γιὰ τοὺς τύπους *θυσιά*, *θυσιές*, ποὺ τοὺς ἀναγράφει ὁ Μέγας σὰ δείγματα παρατονισμοῦ (!), δὲν πρέπει νὰ γίνουν καὶ δὲ γίνονται δεχτοὶ οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μέγα στὸ κείμενο τῆς Θυσίας· ἀδύνατο λοιπὸν νὰ βαραίνουν τὸν ποιητὴ. Ὅσο πάλι γιὰ τοὺς τύπους *ἀταξιά* (στ. 792), *ἐθλογιά* (στ. 827) παρατηρῶ ὅτι, κι' ἂν τονιστοῦν ἔτσι, δὲν ἀποτελοῦν μετρικὸ σφάλμα, μὰ οὔτε καὶ γλωσσικὸ βιασμό. Ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος δὲν ἔγραψε (Ἑρωτόκρ. Α 1584) *φχαριστιά*; Οὔτε καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *σφαχτής* (στ. 827). Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, πιστὸς στὴ λαϊκὴ χρῆσις¹⁷, δὲν ἔγραψε *ἀνυφαντής* (Ἑρωτόκρ. Α 1237); (Σήμερα δὲ λέγεται στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη *χιτιστής*.)

Οὔτε ὅμως καὶ οἱ ἐλαττωματικὲς ὁμοιοκαταληξίαι εἶναι περισσότερες στὴ Θυσία παρὰ στὸν Ἑρωτόκριτο. Ἀς σημειώσω ὅτι στὸ τελευταῖο αὐτὸ ποίημα ἀπαντοῦν περισσότερες ἀπ' ὅσες ὁ Ξανθουδίδης καταχώρισε στὴν ἔκδοσή του (σελ. CLXXXIV). Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε στὸ δίστιχο 299-300 τῆς Θυσίας δὲν ἔχομε ἐλαττωματικὴ ρίμα, γιὰ τὸ *μπερδέψη* τοῦ στίχου 300 πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ διορθωθῇ σὲ *μπερδέση* (σύμφωνα μὲ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα. Βλ. καὶ Ἑρωτόκρ. Α 287). Τὸ ἴδιο, ἂν ὁ στίχος 544 γραφῇ κατὰ τὸ χειρόγραφο (μὲ κάποια διόρθωση): *μὰ δὲν τὸ κατεβαίνω* (ἀντί: *μὰ κάτω δὲ γιὰζέρονω*), δὲ δημιουργεῖ ἐλαττωματικὴ ρίμα. Ἐπίσης στὸ στίχο 641 πρέπει νὰ διορθώσωμε τὴν τελευταία λέξη *σφάξῃ* σὲ *πιάση* (ἀκολου-

¹⁴) J. Mavrogordato, The Erotocritos, σ. 58. Πβ. Ε. Κριαρά, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, σ. 23.

¹⁵) E. Bertana, La Tragedia, σ. 85-6.

¹⁶) E. Bertana, δ. π., σ. 101-4.

¹⁷) Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, Μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά, τ. 2, σ. 436.

θώντας κι' ἐδῶ τὸ χειρόγραφο) κι' ἔτσι δὲ θ' ἔχουμε ἀτελῆ ρίμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ δίστιχο 927-8 ἀπαντᾷ μονάχα στίς ἐκδόσεις· ἐπομένως ἡ παράδοσός του μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Ἡ σφαλερὴ ὁμοιοκαταληξία διορθώνεται ἄλλωστε μὲ μικρὴ διόρθωση, ἂν τὴν τολμήσωμε· στίχ. 927: *τὸν ἔχω ἀντὶ γιὰτ' εἶναι*. Τῇ ρίμα πάλι 127-8, ποὺ κι' αὐτὴν τὴν ἀναγράφει ὁ Μέγας γιὰ σφαλερὴ, δὲν τὴ δέχτηκε στὴν ἐκδόσή του. Ἐπίσης τὸ δίστιχο 273-4, ποὺ ἐκδίδεται:

*καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω
ἐνα λαιμὸν ὅπ' ἀκριβὸν πλὴν παρὰ μένα ἔχω*

πρέπει νὰ γραφτῇ κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας¹⁸:

*καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ ποὺ ἔχω ἀκονισμένο
ἐνα λαιμὸ ὁμορφώτατο, πολλὰ κανακεμένο.*

Τὸ δίστιχο, ὡραιότατο κατὰ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου, δὲ δημιουργεῖ καμμιὰν ἐλαττωματικὴν ρίμα.

Πολλὲς ἐπίσης χασμωδίες βρίσκει ὁ Μέγας στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὶς παραπομπές του σὲ δέκα στίχους τῆς Θυσίας πρέπει νὰ διαγραφοῦν οἱ παραπομπές στοὺς στίχους 32, 41, 857, 1028, 1108. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στίχοι, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθοῦν κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας, δὲν παρουσιάζουν μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους καμμιὰ χασμωδία.

Μὰ καὶ τὸ τρίτο ἐπιχείρημα τοῦ Μέγα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ τῶν ποιητῶν τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου δὲν εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ὅτι, σὰ νὰ ποῦμε, ὁ ποιητὴς τῆς Θυσίας ἔπρεπε νὰ φανέρωνε τὸν ἑαυτό του στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου του ἢ νὰ ἔκανε λόγον στὸν ἐπίλογο τοῦ Ἑρωτοκρίτου γιὰ τὴ Θυσία σὰ γιὰ ἄλλο, δεῦτερο ἔργο του· αὐτὸ ὅμως, καθὼς παρατηρεῖ, δὲ συμβαίνει. Πρέπει νὰ ἀπορήσῃ ὅμως κανεὶς πῶς ὁ Μέγας ἀναφέρει κὰν τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, μιὰ καὶ δέχεται ἀμέσως παρ' ἐκείτω πὼς σὲ ἔργο θεατρικὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸν ποιητὴ· κι' ἀκόμη ἀφοῦ δέχεται τὴν ὑπόθεσίν μου ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτος εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὴ Θυσία καὶ δὲν μποροῦσε ἐπομένως στὸν Ἑρωτόκριτο νὰ γίνῃ λόγος γιὰ μεταγενέστερο ἔργο.

Δὲ νομίζω βέβαια πὼς ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε τὴν ἄποψιν πὼς κοινὸς εἶναι ὁ ποιητὴς Θυσίας καὶ Ἑρωτοκρίτου. Τὸ ζήτημα θὰ ἐξεταστῇ πάλι, ὅταν θὰ ἔχουμε ἀποχτήσῃ τὸ ὀριστικὸ κείμενον τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου βασισμένο σὲ μιὰ πλατύτερη χρησιμοποίησιν καὶ τοῦ χειρο-

¹⁸) Τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Ζώρας (Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, σ. 94).

γράφου τῆς Βενετίας, καθὼς ἔχω παρατηρήσει στὴν κριτική μου γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Θυσίας ἀπὸ τὸ Μέγα («Πρωτα» τῆς 3.6.1943). Μονάχα τότε θὰ μπορέσουμε νὰ βασίσουμε πάνω στὸ πραγματικό κείμενο τῆς Θυσίας παρατηρήσεις μας γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ ποιήματος, πὺν θὰ φωτίσουν ἀσφαλῶς περισσότερο τὴ σχέση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου μὲ τὸν Ἑρωτόκριτο, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ταυτισμοῦ ἢ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ποιητῶν. Ἐν τῷ μεταξύ πρέπει, νομίζω, νὰ εἰμαστε ἐπιφυλαχτικοί.

Ἵσως δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ θέμα ὁρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ αὐτὸ τὸν Κορνάρο, τὸν ἀναμφισβήτητο ὁπωσδήποτε ποιητὴ τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ὁ Ξανθουδίδης¹⁹ βρίσκει μέσα στὸ 17ον αἰῶνα στὴ Σητεία τῆς Κρήτης τρεῖς Βιτζέντζους Κορνάρους καὶ νομίζει πὺς ἀπ' αὐτοὺς ὁ πρῶτος (πιθανώτατα Ἑλληνας, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα ἰταλομαθής), ὁ συμβολαιογράφος Βιτζέντζος Κορνάρος, πὺν ἀπαντᾷ τὸ 1619 καὶ ζῇ ὡς τὸ 1636, καθὼς καὶ ὁ δεύτερος, ὁ παπᾶ Βικέντιος Κορνάρος, μάρτυρας σὲ συμβόλαια τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1621, ἀποκλείεται (κατηγορηματικώτερα ὁ δεύτερος) νὰ εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου.

Ἐδῶ μποροῦμε, νομίζω, νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐξῆς ἀπορίες. Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου δὲν ταίριαζε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ ἔργο τοῦ συμβολαιογράφου, συμβολαιογράφου μάλιστα πὺν καὶ ἑλληνικὰ σύντασσε τὰ συμβόλαιά του καὶ ἰταλομαθὴς ἦταν, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης διαπίστωσε; Ἡ χρονολογία πὺν πέθανε²⁰, κι' ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πὺς ἦταν καὶ τῆς Θυσίας ὁ ποιητὴς, δὲ μᾶς δημιουργεῖ κανένα πρόσκομμα. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ παπᾶ-Βικέντιος Κορνάρος τῶν συμβολαίων τοῦ 1620 καὶ 1621 νομίζω πὺς πρέπει νὰ παραμεριστῇ (ὅπως παραμερίζεται) μὲ τόση κατηγορηματικότητα. Γιατὶ δὲ δέχομαι πὺς πρέπει νὰ ἀποκλείσωμε πὺς μποροῦσε ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου νὰ εἶναι ἱερωμένος. Εἶδαμε πιδ πάνω πὺς τὸ ὅτι ἔγραψε ἑρωτικὸ ἔπος καθόλου δὲν προϋποθέτει πὺς ἦταν ξένος στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Σημείωσα μάλιστα πὺς στὰ προχριστιανικὰ χρόνια, πὺν τὴ θρησκεία τοὺς καταδικάζει (Ἑρωτ. Α 2), τοποθετεῖ τὴν ἑρωτικὴ δράση τῶν ἡρώων του, ὅσο καὶ ἂν μὲ τοὺς γνωστοὺς ἀναχρονισμοὺς του δίνει στὸ ἔπος του χρῶμα κρητικὸ καὶ ἀτμόσφαιρα μεσαιωνικὴ ἱπποτικὴ. Ἀριστα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ μποροῦσε ὁ ἱερέας ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου νὰ γράψῃ καὶ τὸ θρησκευτικὸ δράμα, τὴ Θυ-

¹⁹) Στ. Ξανθουδίδου, Ἑρωτόκριτος, σ. Ι,XXI. Πβ. καὶ Ι,XX.

²⁰) Ἀκολουτῶ τὸν Ξανθουδίδη (δ. π. σ. Ι,XX), πὺν στηρίζεται στὰ συμβόλαιά του πὺν σώθηκαν καὶ πὺν ρητὰ ἀναφέρεται πὺς κατατέθηκαν τὸ 1636, μετὰ τὸ θάνατό του.

σία — ἂν δεχτοῦμε τελικὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν τῶν δύο ἔργων.

Ὁ Ξανθουδίδης ἀπορρίπτει τοὺς δύο πρώτους Βιτζέντζους Κορνάρους τοῦ 17ου αἰῶνα σὰν πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ δέχεται μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα σὰν ποιητὴ τοῦ ἔπους τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο ποὺ χάραξε τ' ὄνομά του στὸν ἐσωτερικὸ τοῦχο βενετικῆς ἐκκλησίας στὴν περιοχὴ τῆς Σητείας μὲ χρονολογία 1677. Ἐγὼ δυσκολεύομαι νὰ δεχθῶ γιὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεσιν πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ποιητὴ Κορνάρο, γιὰτὶ τὸ 1677 ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία (ἂν δεχτοῦμε τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν) καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ὁ Ἑρωτόκριτος (ἂν δεχτοῦμε πὼς τὸ ἔπος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία).

Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1945.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ